

Erken Dönem İslâm Toplumunda Zaman (Gün-Ay-Mevsim-Yıl) Anlayışı ve Günlük Hayata Etkileri

Ramazan ALTINAY*

ABSTRACT

Comprehension of the Time (Day, Mounth, Season, Year) in the Earlier Periods of Islamic Society and Their Influences on the Daily Life

The relation between the cosmic order in the time and universe affected both societies of daily life and religious thought. In respect of that truthful, in this study we examined general thoughts and beliefs belong to humans, who lived earlier Islamic society, and their relations on the time with its branches (day, month, season, year). Additionally, we talked about their thoughts and beliefs on these matters with the effect on their daily and religious lives. But in this study philosophical's dimensions and aspects in the notion of time wasn't taken.

KEYWORDS: *The Time, Daily Life, Day, Month, Season, Year, Leap Year.*

Giriş

Geleneksel toplumlarda, devrî zaman fikri hâkimdir. Bu anlayışa göre zaman homojen değildir.¹ Zamanın, eskilerden beri bilinen dört birimi doğada vardır ve nesnelidir. Bunlar 'gün, ay, mevsim ve yıl'dır.² Bunların yanında öznel yani, insanların tespit ettikleri birimler de vardır. Bunlar, 'dakika, saat, hafta ve yüzyıl'dırlar.³

Geleneksel toplumların anlayışına göre geçmiş, insanlık açısından *en iyi* ve *faziletli* zaman dilimidir. *Gelecek* ise, sürekli bir bozulmaya yol açacaktır. Buna karşın *Modern* Batılı anlayış, lineer (doğrusal/çizgisel) bir ilerleme fikrini beraberinde getirmiş ve insanlığın *en iyi* ve *mükemmel* zamanının *gele-*

* Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyât Fakültesi İslâm Târîhi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

1 Kürşat Demirci, "Hafta Tatili-İslâm'dan Önceki Din ve Toplumlarında", *DİA*, İstanbul 1997, XV, s. 128.

2 Hz. Peygamber'in bir hadisinde, 'sene, gün, ay ve hattâ saat ve dakika', zaman birimi olarak zikredilmektedir. Bkz: Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö: 279/892), *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1992, "Züh'd", 24. Yakırdaki dört birimle ilgili geniş bilgi için bkz: Çağatay, Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim, *AÜİFD*, Ankara 1978, S. XXII, s. 106-107.

3 Geniş bilgi için bkz: Çağatay, *agm.*, s. 107-108.

cekte olduğu, gelecekte dünya cennetinin kurulacağı inancına sahiptir. Post-modern anlayış ya da dünya görüşü ise bugünün ya da şimdinin en iyi zaman dilimi olduğu noktasında ısrar etmektedir. Çünkü modern dönem sonrası ortaya çıkan postmodern anlayış, modernliğin ileri sürdüğü gelecekteki iyi ve mükemmel zamanın ya da dünya cennetinin kurulacağına dair ümidini, özellikle 20. yüzyıldaki iki dünya savaşı felaketinden sonra büyük ölçüde yitirmiştir.⁴

Her dinin/kültürün uğurlu ve iyi, uğursuz ve kötü saydığı günler ya da zaman birimleri varolagelmıştır. Zamanın insanlar için giderek bir bozulmaya yol açtığı, 'önce'nin iyi, 'sonra'nın kötü olduğu inancı, ilk dönem İslâm toplumunda da –geleneksel toplumlarda olduğu gibi– genel bir anlayış olarak bulunmaktadır. Abdullah b. Mes'ûd'dan (ra.) rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Her gelen zaman bir öncekinden daha kötü olacaktır".⁵ Gelecekte zamanın, insanlık açısından bir bozulmaya yol açacağı ile ilgili daha başka hadis rivâyetleri de bulunmaktadır.⁶ Enes b. Mâlik, 'bir gün, bir gece, bir ay veya bir yıl yoktur ki, öncesi ondan daha hayırlı olmasın' demektedir. Muâviye'nin de, 'önce'nin 'iyi', 'sonra'nın 'kötü' olduğu yönünde açıklamaları bulunmaktadır.⁷

Hal böyle olunca, zaman ve tabiattaki kozmik düzen arasında kurulan ilişki, toplumların dîni ve gündelik hayatlarına da yansımıştır.⁸ Bu gerçekten hareketle biz bu çalışmada, erken dönem İslâm toplumunda yaşayan insanların zamanla ve onun birimleriyle ilgili genel düşünce ve inançlarını, bu düşünce ve inançların onların gündelik ve dîni hayatlarındaki etkilerini söz konusu edeceğiz. Daha önce de belirttiğimiz gibi, zaman kavramının felsefi yönü ise çalışmamızın dışındadır.

Gece ve gündüz, kış ve yaz gibi etkili ve sert değişiklikler yüzünden, can ve mal güvenlikleri bakımından, soğuktan, sıcaktan, açlık ve susuzluk kaygısından dolayı insanlar çok eskiden beri zaman kavramının bilincine varmışlardır. Hizmet süreleri, vergiler, ücretler ve benzeri şeyler nedeniyle bu zaman kavramı ve takvim ölçeği özellikle hükümdarlar ve üst düzeydeki yöneticiler katında bilinmesi, göz önünde tutulması gerekli, hattâ zorunlu bir husus olmuştur.⁹

4 Gelenek, Modernlik, Posmodernlik ve bunların zaman anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz: *Modernite Versus Postmodernite*, Derleyen: Mehmet Küçük, Ankara 1994.

5 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö: 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1992, "Fiten", 6.

6 Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (ö: 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III, İstanbul 1992, "Hudûd", 15; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö: 273/886), *es-Sünen*, I-II, İstanbul 1992, "Hudûd", 9.

7 Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö:279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, I-XIII, (thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikî), Beyrut 1417/1996, V, 37; el-Âbî, el-Vezîr el-Kâtib Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn (h.ö. 461), *Nesrû'd-Dürri*, I-VII, (thk. Komisyon), Mısır 1981-1989, III, 14, 19; Ebşihî, Ebû'l-Feth Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed (h.ö: 850), (thk. Müfîd Muhammed Kamîha), *el-Müstatraf fi Külli Fennin Müstazraf*, I-II, Beyrût 1986, II, 132.

8 Demirci, "Hafta Tatil-İslâm'dan Önceki Din ve Toplumlarda", *DiA*, XV s. 128.

9 Çağatay, *agm.*, AÜİFD., Ankara, 1978, S. XXII, s. 106, 118.

Erken dönemlerden itibaren İslâm toplumuna dâhil olan çok değişik kültür, ırk ve dinden insanın bulunduğu ve her milletin İslam'dan önceki zamanda kendine ait bir takvîm kullandığını, İsmâîî dönemde de zamanı kendi kültürüne göre çeşitli birimlere bölüp kendi diliyle isimlendirdiğini görmekteyiz. Ancak, haftanın ve ayların günlerinin sayısında fazla bir değişiklik yoktur.¹⁰ Bunun yanında her milletin kendine ait târih başlangıçları vardır.¹¹

Eskiden beri ay, zamanı ölçmeye yaramaktadır.¹² Ayın evreleri, güneş yılından çok önce bilindiği ve daha somut bir biçimde bir zaman birimini gösterdiği gibi, ayın kendisi de ölüm ve dirilişe işâret etmektedir. Ayın ritmi sadece kısa aralıkları (hafta, ay) göstermekle kalmamakta, daha geniş sürelerin de ilk örneğini oluşturmaktadır. İnsanın doğumu, büyümesi, yaşlanması ve ölmesi ay evrelerine benzetilmektedir.¹³

Araplar eskiden beri çeşitli takvimler kullanmışlar ve tarih başlangıcı için çeşitli olayları esas almışlarsa da, bütün Arap milletinin ortaklaşa kullandığı bir takvimden söz edilemez.¹⁴ Ancak İslâmî dönemde Hz. Ömer zamanında, m. 638 yılında genel geçer ve değişmez bir takvim başlangıcı olarak 'Hz. Peygamber'in Hicreti'ni (m. 622) esas almışlardır.¹⁵

Modern zaman tanımlamalarından önce, geleneksel İslâm toplumunda gün olarak zaman, gece ve gündüzden oluşan iki birimdir. Ancak bu konuda gecenin mi, yoksa gündüzün mü, gün tanımını temsil ettiği noktasında görüş birliği yoktur. Bazıları gecenin, bazıları –ki bunlar çoğunluktadır– gündüzün gün tanımını temsil ettiğini iddiâ etmişlerdir.¹⁶ Gün anlamında zaman anlayışı konusunda, Astronomi bilginleri ile fakihlerin tanımlamaları arasında da farklılıklar vardır.¹⁷ Ancak günün, akşamdan başladığı bilinmektedir.

Geleneksel erken dönemlerde, rakamla ifâde edilmiş tarihlerin sıradan bir İslâm toplumu üyesi için muhtemelen fazla bir anlam taşımadığını düşünmek gerekir. Onun gündelik yaşamını, dince kutsal kabul edilen gün ve aylar, bayramlar, oruçlar ile kültüründen gelen bâzı örf, âdet ve inanışları

10 Kptî, Süryânî, Fars, Arap ve Rumların ayları ve isimlendirilişleriyle ilgili bk: Mesûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali (h.ö: 346), *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrût ts, II, 194-212.

11 Bkz: Mesûdî, *Murûc*, II, 194-212.

12 Meselâ eski Yunanlılar da ay takvimi kullanmaktaydılar. Aylardan biri 29 diğeri 30 çekiyordu. Böylece bir yıl 354 gün olup güneş yılından 10 gün daha kısaydı. Yunanlılar 2 yılda bir araya bir de 13. ay katıyorlar, böylece mevsimlerle ayların denkleşmesini sağlıyorlardı. Herodotus, *Herodot Tarihi*, (trc. Müntekim Ökmen), İstanbul 2002, s. 488 (10. dipnot).

13 Demirci, "Hafta Tatili", *DİA*, XV s. 128

14 Çağatay, *agm.*, s. 129-130.

15 Çağatay, *agm.*, s. 133 Geniş bilgi için ayrıca bkz: Şiblî Nu'mânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (trc. Talip Yaşar Alp), İstanbul 1986, 199-200.

16 Kalkaşandî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-'Aşâ fi Sinââtî'l-İnşâ*, I-XV (Muhammed Hüseyin Şemsüddîn-Nebîl Hâlid el-Hatîb-Seyyid Ali Nâbit), Beyrût 1987/1407, II, 367.

17 Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 366-367. Astronomi bilginlerinin gün, gündüz ve gece zamanı ile ilgili tanımlamaları *Subhu'l-'Aşâ*'da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bkz: Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 366-385.

yönetiyordu. Zaman, günde beş vakit namazla, her hafta camide kılınan Cuma namazı ve okunan hutbeyle, her yıl kutlanan Ramazan bayramıyla, Kurban bayramı ve Mekke'ye yapılan Hac'la Müslüman takvimine göre belirleniyordu.¹⁸ Ayrıca bizler gibi yalnız yıllar, aylar ve günler değil, saatlerin, yarım saatlerin ve hattâ dakikaların bile işâretlendiği randevu defterleri, o dönem insanın gündelik hayatına hâkim değildi. Geleneksel toplumda zaman kavramı değişik bölümlenmişti ve farklı bir dokuya sahipti.¹⁹ Aşağıda geleneksel toplumun sırasıyla gün, ay, mevsim ve yıl gibi somut ve nesnel zaman birimleri hakkındaki görüşü, inancı ve etkileri ayrıntısıyla ele alınacaktır.

A. Günler

Haftanın günlerinin, Allâh'ın mahlûkâtı yaratış zamanı esas alınarak düzenlendiğine inanılmaktadır. Yerin göğün ve diğer mahlukların yaratılışları, hem İslâm geleneğine (vahiy, sünnet vb.) hem de İsrâiliyyât (özellikle Tevrat ve Yahudi kültürü ve ilâhiyâtı)²⁰ bilgilerine göre ele alınmış, Allâh'ın yaratışının Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, hattâ Cumartesi gibi günlerde gerçekleştiğine inanılmıştır.²¹

Yerin ve göğün yaratılış gününün, dünyâ günüyle (zamanıyla) her birinin bin yıl olduğu, yaratılışın yedi bin yılda, Kıyâmet'e kadar yaratıkların yeryüzünde kalışlarının zamanının da, yaratılış müddeti gibi yedi bin yıl olduğu da gelen rivâyetler arasındadır.²²

Araplar câhiliye döneminde haftanın birinci gününe 'Evvel', ikinci gününe 'Ehven', üçüncü gününe 'Cebbâr', dördüncü gününe 'Debbâr', beşinci gününe 'Mû'nis', Cuma gününe 'Arûbe', Cumartesiye 'Şeyyâr' demekteydiler.²³ Bu günler isimlerini muhtemelen hep çeşitli inanışlardan ya da önemli olaylardan almışlardır.

İslâmî dönemde ise günlerin isimlendirilişiyle ilgili çeşitli rivâyetler bulunmaktadır: İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyete göre, "Allâh birinci günü yarattı ve ona 'Bir'²⁴ ismini verdi, ikinci günü yarattı ve 'İkinci' ismini, üçüncü günü yarattı ve 'Üçüncü', dördüncü günü yarattı ve 'Dördüncü', beşinci günü

18 Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, (trc. Yavuz Alagan), İstanbul 2000, s. 85.

19 Jaques Barzun – Henry F. Graff, *Modern Araştırmacı*, (trc. Fatoş Dilber), Tübitak, (8. Basım), İst. 1999, s. 109.

20 Tevrat'ta yaratılış konusuyla ilgili bkz: *Kitâbı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit-Tevrat, Zebur Kitabı Mukaddes Şirketi, (Mezmunlar) ve İncil*, İstanbul 1997, Tekvin: 1/1-31; 2/1-3.

21 Mesûdî, *Murûc*, II, 206; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 385-387; Nüveyrî, *Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb (h. 677/733); Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, I-XVIII, Kâhire 1923-1955, I, 149-150. Yahudi ve Hıristiyanlıkta hafta ve günleriyle ilgili bilgi için bkz: Çağatay, *agm.*, s. 109.

22 Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 387.

23 Mesûdî, *Murûc*, II, 207. Kalkaşandî, bunların Kahtânî Arapları olduğunu belirtir. Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 390-391.

24 Birinci gün bildiği gibi Pazar günüdür. Pazar günü Hıristiyanlıkta, Hz. İsa'nın yeniden dirildiği gün olarak kabûl edilmektedir. Bu günü Hıristiyanlar, çalışmadan sâdece ibâdetle geçirirlerdi. Hıristiyan dünyasında Pazar gününü resmî tatil günü yapan kişi Konstantinos'tur (M. 7 Mart 321). Demirci, "Hafta Tatili", *DİA*, XV, s. 129.

yarattı ve 'Beşinci' adını verdi".²⁵ Cuma günü, yaratıkların toplandığı gündür. Cumartesi günü, Âdem'in yaratılışı ve yaratılışın kesintiye uğradığı gündür.²⁶ Görüldüğü gibi burada haftanın beş günü, doğal ve sayısal bir anlamda verilmiştir.

'Cuma' gününün isimlendirilmesinde ise çeşitli görüşler vardır. Kalkaşandı, Cuma ismini, 'Yaratıkların toplanma günü' olmasından aldığı görüş birliği olduğunu söyler.²⁷ Ancak, Nüveyrî, âlemin yaratılışının tamamlandığı gün olduğunu belirtir. Allâh, aynı zamanda o gün Âdem'i yaratmış ve ruhunu kabzetmiştir. Bir görüşe göre, Sûr'a üflenecek gün de Cuma'dır.²⁸ İslâm'dan önceki dönemde haftanın altıncı gününe 'Arûbe' denirdi.²⁹ Ancak bu günü 'Cuma' ismiyle ilk isimlendirenin kim olduğu noktasında görüş birliği yoktur. Bazıları, Peygamber'imizin dedelerinden Ka'b. Lüeyy'in, Kureys'i bu günde toplayıp onlara bir konuşma yaptığı için, bu güne 'Cuma' isminin verildiğini, kimisi ise 'Cuma' gününün İslâmî dönemde Ensâr tarafından isimlendirildiğini söylemektedir.³⁰ Bilindiği gibi Kur'ân'da aynı adı taşıyan bir sûre bulunmaktadır ki³¹ bu durum, bugünün Cuma namazının farz kılınmasından önce de Cuma adıyla anıldığını göstermektedir.³²

Cuma günü, haftanın günleri içinde Müslümanlarca en kutsal gündür. Aynı zamanda bayram günüdür.³³ İslâm toplumunda, Cuma gününün tatil³⁴ günü olarak yerleşmeye başlaması Emevîler döneminde olmuştur. Hz. Peygamber ve Râşit Halîfelere döneminde haftanın herhangi bir gününün tatil sayılması söz konusu değildir.³⁵ İlk defâ Emevî vâlisi Ziyâd b. Ebîhi döneminde Cuma günü Basra'da kısmî bir tatil (Meselâ, dâvâlara bakılmaması) söz konusudur. Abbâsîler'de ise Cuma, genel resmî bir tatil hüviyetine bürünmüştür.³⁶ Cuma günleri, dinlenme, ibâdet ve bayram günü olup, genellikle haftanın tek tatil³⁷ günüydü. Bugün kimileri evlerinde, kimileri ha-

25 Mesûdî, *Murûc*, II, 206; Kalkaşandı, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 388.

26 Mesûdî, *Murûc*, II, 206-207.

27 Kalkaşandı, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 389-390.

28 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 149-150.

29 Kelime'nin köken itibâriyle Ârâmîce olduğu söylenmektedir. Bu dille 'Arefe günü' anlamına gelen Arûbe, Yahudilerin cumartesi gününe hazırlık yaptıkları ve bunun için Medîne'de sabahdan öğleye kadar Pazar kurdukları bir gündü. Bkz: Hayrettin Karaman, "Cuma", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 85.

30 Kalkaşandı, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 389-390; Karaman, "Cuma", *DİA*, VIII, 85.

31 "...Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında hemen namaza gidin ve alış verişini bırakın..." âyetinde, günün ismi açıkça ifâde edilmektedir. Bkz: el-Cum'a: 62/9.

32 Karaman, "Cuma", *DİA*, VIII, 85.

33 İbrahim Bayraktar, "Bayram-İslâmî Dönem", *DİA*, İstanbul 1992, V, 260.

34 İslâm geleneğinde tatille ilgili olarak bayram kavramı vardır. Bu sebeple, Ramazan ve Kurban bayramları yıllık, Cuma da haftalık bayram günleridir. Çağatay, *agm.*, s. 109; Mustafa Yayla, "Hafta Tatili-İslâm Hukukunda", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 132.

35 Ancak bayram kavramıyla tatil kastedildiği düşünülüyorsa, Cuma gününün tatil olması anlayışının, uygulamanın Emevîlerle birlikte başlamasına rağmen Hz. Peygamber döneminden itibaren varlığı da söylenebilir. Yayla, "Hafta Tatili-İslâm Hukukunda", *DİA*, XV, 132.

36 Cevdet Küçük, "Hafta Tatili-İslâmî Dönem", İstanbul 1997, *DİA*, XV, s. 130.

37 Cuma günü Müslümanlar tarafından genellikle bir tatil günü olarak görülmesine rağmen, Cuma namazı vakti dışında bu günde bir çalışma yasağı da yoktur. Nitekim âyette de böyle

mamlarda temizliğini yapar, güzel ya da temiz elbiselerini giyer, kokular sürünür, bıyıklarını kısaltır, misvâk ile dişlerini temizler ve câmiye giderlerdi. Emevîler dönemi öncesi ve sonrası, hattâ hicrî İlk üç asırda şehirlerde henüz tek câmide, yani şehrin merkezindeki ulu câmide kılınan Cuma namazı, muhteşem bir kalabalıkla edâ edilirdi.³⁸ Meselâ Basra'da ilk üç asır boyunca, Cuma namazı sadece şehir merkezinde bulunan câmide kılınmıştır.³⁹ Fustât'ta da ilk üç asır boyunca yani, Tolon câmii yapılarına kadar⁴⁰ şehrin bânisi Amr b. el-Âs tarafından yaptırılan ulu câmi tek Cuma câmisi idi.⁴¹

Öyle anlaşılıyor ki, *Cuma* günleri aynı zamanda, ulu câmi yakınlarındaki mekânlarda şâirlerin şiir inşâdî şölenlerine de şâhit olunurdu. Şâirler, bu şölenlerde geçen Cuma'dan bu yana meydana gelen olayları şiirleriyle değerlendiren yorumlardı.⁴² Öte yandan iç karışıklıkların çokça yaşandığı Kûfe ve Basra gibi bâzı kentlerde, halkın cumaya gidemediği zamanlar da olmuştur. Kimileri bu günde Cuma vaktine kadar ya da Cuma'dan sonra, azıklarını alıp mesîre yerlerine giderlerdi. Kimisi ise arkadaş, hasta, eş dost ve komşu ziyâreti yaparlardı. Misâfirlere, genellikle bugün dâvet verildiğinden, kasap dükkânları dolup taşardı.⁴³

'*Cumartesi*' günü için ise yaratılışın bulunmadığı, istirahatın söz konusu olduğu gün şeklinde isimlendirildiği rivâyet edilmektedir.⁴⁴ *Cumartesi* günüyle ilgili rivâyetlerde Sâmi kültürlerin (Meselâ, Bâbilliler) ve özellikle Yahudi kültürünün etkisi açıktır. Çünkü Sâmi'lerde, dört haftadan oluşan yirmi sekiz günlük ayın her yedinci gününün uğursuz kabûl edildiği ve yeni bir işe başlanmadığı bilinmektedir.⁴⁵

Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlere göre, Allâh'ın yeri göğü yarattığı gün olarak '*Cumartesi*' zikredilmektedir. Kalkaşendî, bu rivâyete dayanarak, haftanın günlerinin ilkinin '*Cumartesi*' olması gerektiğini belirtir.⁴⁶

bir yasak sadece günün belirtilen saati içindir (Cum'a, 62/9-11). Dolayısıyla İslâmî gelenekteki Cuma, Yahudilikteki cumartesi ve Hıristiyanlıktaki Pazar günü gibi, zorunlu bir tatil ve dinlenme günü değil, Cuma namazının topluca kılındığı bir ibâdet günü olarak anlaşılmalıdır. Halbûki, Yahudi tatili olan Cumartesi ve Hıristiyan tatili olan Pazar gününde, çalışma yasağı söz konusudur. Yahudi ve Hıristiyanların cumartesi ve Pazar günleri yaptığı gibi, kişinin Cuma günü işi terketmesini merûh görenler bile vardır. Yayla, "Hafta Tatili-İslâm Hukukunda", *DİA*, XV, 132; Demirci, "Hafta Tatili-İslâm'dan Önceki Din ve Toplumlarında", *DİA*, XV s. 129; Küçük, "Hafta-Tatili-İslâmî Dönem", *DİA*, XV s. 130; Karaman, "Cuma", *DİA*, VIII, 85-89.

38 Fehmî Abdürrezzâk Sa'd, *el-Âmmetü fî'l-Bağdât fî'l-Karnî's-Sâlis ve'r-Râbiu'-Hicrî*, Beyrût 1983, s. 246; Karaman, "Cuma", *DİA*, VIII, 85-86.

39 Sâlih Ahmed Ali, *Hittatu'l-Basra ve Mintakatuhâ*, Irak 1986, s. 64.

40 Tolonoğullarının Mısır'daki hâkimiyeti m. 868'de başlar. Dolayısıyla burada 250 yıldan fazla bir zaman Cuma namazı tek câmide kılınmıştır.

41 İbn Havkal, Ebû'l-Kâsim en-Nasîbî (Ö:IV./X. Yy.), *Sûratü'l-Arz*, Leiden 1939, s. 146.

42 Fehmî, *el-Âmme*, s. 247.

43 Câhuz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb (h. 159/255), *Buhalâ*, (thk. Tâhâ el-Hâcîrî), Kâhîre ts, s. 24-25, 111, 133; Fehmî, *el-Âmme*, s. 247.

44 Bu rivâyette, özel olarak Yahudi, genel olarak da İsrâiliyyât kültürünün etkisini açıkça görmek mümkündür. Bkz: *Kalkaşandî, Subhu'l-'Aşâ*, II, 390.

45 Demirci, "Hafta Tatili-İslâm'dan Önceki Din ve Toplumlarında", *DİA*, XV, s. 128-129.

46 Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 392.

İnsanlar arasında haftanın günleriyle ilgili, 'iyi gün', 'kötü gün', 'olumsuz-uğursuz gün' gibi, bazı günlerde yapılan davranışların iyi, bazı günlerde kötü olduğu gibi söylentilerin İslâmî açıdan bir dayanağı olamamasına rağmen, bu inançların insanların gündelik davranışlarını doğrudan etkilediğini belirtmiştik.

İşte haftanın günlerinde yapılacak eylemler ile ilgili bu inanışlara göre; "Cumartesi günü, 'Tuzak ve Aldatma' günüdür⁴⁷. Pazar günü, ekim-dikim ve inşaat yapmanın en uygun olduğu gündür.⁴⁸ Pazartesi günü, yolculuğa çıkılacak ve ticâret yapılacak en elverişli gündür.⁴⁹ Salı günü kan dökmeye, savaşmaya ve kavgaya en müsait gündür.⁵⁰ Çarşamba günü, toplama, alma ve alış veriş yapmak için en münasip gündür ya da uğursuzluk, sıkıntı günüdür.⁵¹ Perşembe günü,⁵² yöneticilerin huzûruna çıkılacak, onlara ihtiyâçların sunulacağı en uygun gündür.⁵³ Cuma günü kadınlarla birlikte olma ve evlenmek için en elverişli gündür.⁵⁴ Bu rivâyetteki günlerle ilgili tanımlamalarda günün kozmolojik özelliği ve vuku' bulan önemli tarihsel olaylar etkili olmuştur. Şöyle ki: "Allâh, yaratma eylemine Pazar günü başlamıştır. Şuayb (as.) ticâret için Pazartesi günü yolculuğa çıkmıştır. Salı günü Havva anamız ilk âdetini görmüş, Kâbil kardeşi Hâbil'i öldürmüş, Firavun ordusuyla birlikte Kızıl denizde boğulmuş, Allâh Semûd ve Âd kavmini bu günde helâk etmiştir. Perşembe günü İbrâhîm (as.) Nemrûd'un huzûruna çıkmıştır. Peygamberler, Cuma gününde evlenmişlerdir. Kısacası, bu günlerle ilgili zikredilen tanımlamalar, şâirlerin şiirlerine konu olmuş ve halkın, hattâ yöneticilerin gündelik hayatında etkisini göstermiştir.⁵⁵

B. Aylar

Kur'an-ı Kerim'de 'ayr, zamanın bilinmesi için bir hesap ölçüsü kıldığını bildiren'⁵⁶ yüce Allah, 'gökleri ve yeri yarattığı zamanda Allah'ın yazısına

47 Bu günün böylece tanımlanmasının, Kureyş'in, 'Dâru'n-Nedve'de Hz. Peygamber'i öldürme planını Cumartesi günü hazırlamasıyla bir ilgisi vardır. Bkz: İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö: 276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Kâhire 1925-1930, I, 122; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 393.

48 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 122-123; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 393.

49 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 122-123; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 393.

50 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 122-123; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 393.

51 Çarşamba günüyle ilgili inançların Emevîler dönemi insanların gündelik hayatlarında etkili olduğunu görmekteyiz. Bu gün, uğursuzluk günü sayıldığı için, yolculuğa çıkanın başına felâketler geleceğine inanılmakta idi. Bu yüzden, insanlar sefere çıkmaktan çekinirlerdi. Bkz: İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 122-123; Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil en-Nisâbüri (h: 350-429), *Simâru'l-Kulûb fî'l-Mudâf ve'l-Mensûb*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Kâhire 1965, s. 648-650; el-Âbî, *Nesr*, III, 233; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 393.

52 Hz. Peygamber'in de bugünde savaşa sefere çıkmayı yeğlediği belirtilir. İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 122.

53 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 122-123; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 393.

54 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 123; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 392-393.

55 Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 393.

56 el-En'âm: 6/96.

göre Allah katında ayların sayısının on iki olduğunu⁵⁷ belirtmektedir. Buna göre, zamanın somut birimlerinden birisi olan ayların kozmolojik oluşla yaratılıştan bu yana 12 olarak belirlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Allah, gökleri ve yeri yarattığı zaman ayın yörüngesindeki hareketini öyle ayarlamıştır ki, bir yılda 12 ay meydana gelmiştir. Buna istinâden, insanlığın başlangıçtan beri ayların sayısını 12 adet olarak tanıyıp bildiğini söyleyebiliriz.

Muharrem: Bu ayda savaşmayı harâm saydıkları için 'Haram kılınmış' anlamında 'Muharrem' demişlerdir. *Safer*: Bu ayda, insanların ellerindeki mallar bittiği, evlerinde yiyecek, giyecek vb. eşyâları kalmadığından⁵⁸ seferlere, saldırı ve çapula çıktıkları için böylece isimlendirmişlerdir. *Rabîu'l-Evvel*: Safer ayında yaptıkları faâliyetlerin netîce ve mahsûlünü bu ayda aldıkları için böylece adlandırmışlardır. Çünkü, 'Râbî', 'Bereket, verimlilik' anlamındadır. *Rabîu'l-Âhir*: Bu da mahsûlü toplamının son günleri olduğu için böylece isim vermişlerdir. *Cumâde'l-Ülâ*: Bu ayda şiddetli soğuktan dolayı sular donduğu için böylece ad koymuşlardır. *Cumâdu'l-Âhir*: Bu da bir önceki ay gibi, suların donmasının son ayıdır. *Receb*: Bu ay ta'zîm, ululama ayı olduğu için böylece çağırılmışlardır. *Şa'bân*: Recep ayından sonraki bu ayda savaş ve saldırıların çok olmasından, gruplara ayrılıp savaşmalarından böylece adlandırmışlardır. *Ramazân*: Bu ay sıcakların fazla olduğu, yakıcı günlerin bulunduğu ay olduğundan böylece isimlendirilmiştir. *Şevvâl*: Develer bu ayda hacc için yüklendiğinden ve kuyruklarını kaldırdığından böylece isim vermişlerdir. *Zî'l-Ka'de*: Haram aylardan olması hasebiyle bu ayda savaşa çıkmadıklarından 'oturma, hareketsizlik' anlamında böylece isimlendirmişlerdir. *Zî-Hicce*: Hacc ayı olmasından dolayı böylece ifade etmişlerdir.⁵⁹ Bu aylardan dört tanesi 'haram aylar'dır. Bunlar, *Zî'l-Ka'de*, *Zî'l-Hicce*, *Muharrem* ve *Receb* aylarıdır.⁶⁰

Aylara yüklenen bu anlamların yanında, dünyanın uydusu olan ayın çeşitli hareketlerine göre, bir işin yapılmasına ya da yapılmamasına karar verilmekteydi.⁶¹ Böylece ayların insanların gündelik hayatındaki iş, davranış ve tutumlarını doğrudan etkilediğini görmekteyiz.

57 et-Tevbe: 9/36

58 Mesûdî, *Murûc*, II, 204; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 158; Mustafâ-Ahmed İbrâhîm-Hasan ez-Zeyyât-Hâmid Abdülkâdir-Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasîf*, I-II, Tahran ts., I, 518.

59 Mesûdî, *Murûc*, II, 204-205; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 401-402; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 158. Ayların isimlendirilişi ile ilgili başka görüşlerde nakledilmiştir. Bkz: Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 405-408; Âlûsî, Mahmûd Şükrî, *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rîfeti Ahvâli'l-Arab*, I-III, (thk. Muhammed Behcet el-Eserî), Beyrut ts., III, 78-80.

60 Tevbe: 9/36'de, ayların 12 olduğu, bunlardan 4'ünün 'haram' yani, savaş yapılamaz kılındığı yazılıdır. Bu haram aylar, yılın son iki ayı olan Zilkade ve Zilhicce ile, gelen yeni yılın ilk ayı Muharrem ve 7. ay Receb'tir. Ayrıca bkz: el-Bakara: 2/194, 217; el-Mâide: 5/2; Kalkaşandî, *Subhu'l-'Aşâ*, II, 403; Çağatay, *agm.*, s. 129.

61 İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 122.

C. Mevsimler

Arapların eskiden beri mevsimleri, *ilkbahar*, *yaz*, *kış* ve *sonbahar* şeklinde dörde ayırdıkları ve çeşitli isimler verdiklerini görmekteyiz. Her mevsim, eskiden beri 3 ay olarak bilinmektedir.⁶²

Aynı anlayışın İslâm kültüründe de devam ettiği ve başlangıçtan itibaren *ilkbahar*,⁶³ *yaz*,⁶⁴ *sonbahar*⁶⁵ ve *kış*⁶⁶ olmak üzere dört mevsimin de belirgin bir biçimde bilindiği ve telaffuz edildiği, bir zaman birimi olarak açık bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunlar da günlerin, ayların ve senenin belirlenmesinde olduğu gibi, güneş ve ayın hareketlerine ve güneşin burçlara girişine göre olmaktadır.⁶⁷

D. Sene/Yıl

Ay'ın yanında, *Güneş*'i de vakitlerin tayin edilebilmesi için bir hesap ölçüsü ve zaman birimi olarak kullandığını⁶⁸ belirten Allâh, her ikisinin de *'bir ölçü ve hesaba göre hareket ettiğini*⁶⁹ de belirtmektedir. Diğer taraftan Kur'an-ı kerim'de, *'Yıl/sene'* karşılığı olarak *Âm*⁷⁰, *Havl*⁷¹ ve *Sene*⁷² kelimelerinin her üçü de lafız ve anlam olarak kullanılmaktadır. Bu kelimelerin her biri, aralarındaki nüanslarla birlikte, eş anlamlıdır.⁷³

Erken dönem İslâm toplumunda sene/yıl, ay yılına göre hesaplanmaktadır. Devlet vergileri de ay yılına göre toplamaktadır. Diğer taraftan, Kıptî, Süryânî, Rûm ve Fars gibi milletlerin güneş yılına göre takvim kullandıklarını görmekteyiz.⁷⁴

Çalışmamızın bu kısmında önemine binâen *İzdilâk*⁷⁵ *Yıllar*'ından bahsetmek istiyoruz. Çünkü kanaâtimizce bu yıllar, İslâm tarihinde önemli olaylara sebep olmuştur. Bilindiği üzere erken dönem İslâm devletinde dînî ibâdetlerin tamâmı, devlet işlerinin bir çoğu hicrî yıl takvimine göre yapılmakta ve vergiler aynı şekilde toplanmakta,⁷⁶ maaşlar da buna göre ödenmektey-

62 Mesûdî, *Murûc*, II, 207; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 169-183; Âlûsî, *Bulûğ*, III, 243.

63 Buhârî, *Sahîh*, "Cihâd", 37; İbn Mâce, *Sünen*, "Fiten", 18.

64 Buhârî, *Sahîh*, "Mevâkîr", 9; İbn Mâce, *Sünen*, "Mukaddime", 11.

65 Buhârî, *Sahîh*, "Cihâd", 36; Tirmizî, *Sünen*, "Cenâiz", 3; "Zühd", 46; İbn Mâce, *Sünen*, "Ahkâm", 3.

66 Buhârî, *Sahîh*, "Mevâkîr", 9; İbn Mâce, *Sünen*, "Mukaddime", 11; Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as (ö: 275/889), *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1992, "Libâs", 33.

67 Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ*, II, 429; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 169.

68 el-En'âm: 6/96.

69 er-Rahmân: 55/5.

70 Yûsuf: 12/49.

71 Bakara:2/233.

72 Ankebût: 29/14.

73 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 165.

74 Mesûdî, *Murûc*, II, 194-212.

75 *İzdilâf* da denmektedir. Bkz: Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 164-165; Halîl es-Sâlihî, *Sinû'l-İzdilâf*, el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Mağribiyye, Tunus 1978, S. 12, s. 143-172. Ancak, bizim kullandığımız baskıda *'İzdilâk'* şeklinde geçmektedir. Makrîzî, Takyyuddîn Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, I-IV, Mısır 1324, II, 39.

76 Bu sistem Hz. Peygamber döneminden beri böyle işlemekteydi. Bkz: Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, 1991, II, 984-985.

di. Güneş yılına göre, ay yılında 33 senede bir artık yıl (*Senetü'l-İzdilâk*)⁷⁷ oluşmaktaydı. Artık yıl hesabı bâzen çeşitli problemlere sebep olmuştur. H. 33 (Hz. Osmân dönemi)⁷⁸ ile Emevîler dönemindeki h. 66 (Mervân b. el-Hakem dönemi), 99 (Ömer b. Abdilazîz dönemi) ve 122 (Hişâm b. Abdilmelik dönemi)⁷⁹ yılları, artık yıllardı ve bu yıllar o dönem için bilinmediğinden,⁸⁰ vergileri toplamada, askerlere ve memurlara maaş ödemede çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı. Devlet ay yılına göre vergi toplamış⁸¹ olsa da artık

77 Artık yıl için '*Senetü'l-İzdilâk*' terimini ilk kullanan büyük bir ihtimalle, Makrîzî'dir. Makrîzî, *Hutat*, II, 39). Bu olayı, Kalkaşendî de açık bir şekilde anlatır, ama bu seneye '*senetü nakl*' (intikâl senesi) ismini kullanır. (Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, I-III, (thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Beyrut ts., III, 222-227). Nüveyrî ise, '*İzdilâf*' yılı olarak bildiğini söylemekle beraber, kendi döneminde bu yıla '*tahvîl*' yılı dediklerini belirtir. (Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 164-165). İzdilâf yılıyla ilgili ayrıca bkz: Halil es-Sâlihî, *Sinû'l-İzdilâf*, el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Mağribiyye, Tunus 1978, S. 12, s. 143-172; Muhammed Dayfullâh Batâyine, *el-Hayâtü'l-İktisâdiyye fî Sadri'l-İslâm*, Ürdün 1407/1987, s. 170-171.

78 Hz. Osmân dönemi (h. 33) de, artık yıllardan birisidir. Biz, bu dönemde tarihini kesin olarak bilememekle beraber Mısır gelirlerinin iki katına çıkarıldığını görüyoruz. Acaba, bu artışın artık yılla bir ilgisi var mıdır? Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö: 279/892), *Fütûhu'l-Buldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Prof. Dr. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 313, 320; Gerlof Van Vloten, *Emevîler Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şta ve Mesth Aktideleri Üzerine Araştırmalar*, (trc. Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara 1986, s. 19.

79 Hişâm b. Abdilmelik döneminde, Zimmîler'den vergi toplanmasıyla ilgili bir takım ek tedbirlerin alındığını belirtilir ki, bunun devletin artık yıl sebebiyle içine düştüğü ekonomik sıkıntıdan kaynaklandığını düşünebiliriz. Ayrıca, Mısır genelinin cizye vergisi 2 milyon dinâr iken, daha sonra 4 milyona çıkması, İskenderiye'nin cizye vergisi toplamı Hişâm dönemine kadar 18.000 dinâr iken, onun döneminde 36.000 dinâra çıkmış olması, bize, cizye vergisinin ay yılına göre toplanmış olmasından dolayı bir senede iki kez alınmış olması izlenimini vermektedir. (Bkz: Belâzürî, *Fütûh*, s. 313, 320). Gregory, Hişâm döneminde ağır vergilerin halkı oldukça rahatsız ettiğini belirtir. (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) (ö.m:1286), *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945-1950, I, 195). Van Vloten, Hişâm'ın döneminde ortaya çıkan mâlî tutumun tahammülü çok güç olduğunu belirtmektedir. Belki de, bunda artık yılın etkisi de vardı. (Van Vloten, *age.*, s. 39). Halife Mütevekkil'in de, Ehl-i Zimme ile ilgili tedbirler aldığı hususu da aynı şeyleri çağrıştırmaktadır. Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 365.

80 Anlaşılan o ki, bu artık yılların farkına, h. 241 (m. 856) yılında Mütevekkil döneminde varılmış ve bâzi bölgelerde hicrî takvime göre toplanan bu yıllardaki harâç vergisi toplanmayıp, bir sonraki yıla devredildiğinden '*Senetü'n-Nakl*' (devir yılı) denmiştir. Bu yüzden Abbâsî halifesi Mütevekkil, h. 241 (m. 856) yılının vergisini almayıp, h. 242 yılının vergisini almıştır. Bkz: Makrîzî, *Hutat*, II, 39-44; Halil es-Sâlihî, *Sinû'l-İzdilâf*, el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Mağribiyye, S. 12, s. 143-172. Âlûsî, *Bulûğ*, I, 351-352; Batâyine, *el-Hayâtü'l-İktisâdiyye*, s. 170-171.

81 Devlet vergiyi hicrî ay yılına göre toplamış olsa da harâç vergisinin alındığı topraklarda, Mısır, İnan-İrak ve Şam bölgesindeki yerlerde, yani önceden Sâsânîler ve Bizanslılar'ın hâkim olduğu topraklarda bu devletlerin takvimine göre vergi toplanıyordu. Bu iki devlet de, güneş takvimini kullanmakta idi. (Makrîzî, *Hutat*, II, 40). Ayrıca, En'âm: 6/141 âyetinde tarım mahsüllerinin vergi tahsil zamanlarının hasat zamanı olduğu belirtilmiştir. (Mehmet Erkal, "*Asr-ı Saâdet'te Vergi*", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslâm-(BYASİ), I-V, (ed: Vecdi Akyüz), İstanbul 1994, III, 228; Hüseyin Necib el-Misrî, *Eserü'l-Fars fî Hadâratü'l-İslâm*, (*Dirâsât fî'l-Hadâratü'l-İslâmiyye*, I. Cilt), Mısır 1985, s. 199). Gerçi, öşür ve zekât gibi Müslümanlardan alınan vergiler, ay takvimine göre toplanmaktaydı. Ama harâç vergisinin meblâğı (Hitti, *age.*, II, 346'da, bu verginin, devlet gelirlerinin önemli bir bölümünü teşkil ettiğini belirtir) göz önünde bulundurulduğunda, devletin içine düştüğü ekonomik sıkıntı kendiliğinden anlaşılır. Erkal, "*Asr-ı Saâdet'te Vergi*", BYASİ., III, 228.

yılların tesâdüf ettiği bu dönemde iki kez vergi toplama şansına sahip değildi. Bahsettiğimiz dönemlerde devletin içine düştüğü ekonomik sıkıntının sebeplerinden birisinin artık yılların bilinmemesi olabileceği muhtemel gözükmektedir. Bir başka ifade ile bu yıllarda, yılda bir kez vergi toplanıyor, fakat iki kez maaş ödenmek durumunda kalınıyordu.⁸² Bu yüzden devlet, ya maaşları ertelemek ya da divânlardaki bir çok askerın maaşını kesmek zorunda kalıyor veyâhut vergileri artırma yoluna başvuruyordu. Özellikle 'İzdilâk' yılının dönemlerinde vukû bulduğu halifeler, harâç vergisini artırma yoluna gitmişlerdir. Ancak öyle görünüyor ki, Emevî devletinın görevlileri, bu artık yılın farkında değillerdi.⁸³ Halbuki çok daha önceki zamanlarda (bilebildiğimiz kadarıyla MÖ. V-VI. yüzyıllarda), Müslümanlar gibi ay takvimi kullanan eski Yunanlılar, 2 senede bir 13. bir ay ilavesiyle yıl ile mevsimlere denkleştirmekteydiler.⁸⁴

Konuyla ilgili görüşlerimizi destekleyen en önemli açıklamayı, bir çok konuda olduğu gibi, takvimler ve zamanlar konusunda da uzman olduğunu gördüğümüz Kalkeşendî yapar: "Mu'tazid, önceki uygulamaları hatırlatarak Râşit halifelerin vergileri güneş yılını esas alarak hasat mevsiminde topladıklarını belirtir. Onlar ay yılına göre değil, güneş yılına göre vergilerini toplarlardı. Ay yılının bu eksikliği 33 yılda tam bir güneş yılı yapar. O zaman vergi alınan meyvelerin olgunlaşması, ay yılına göre mevcut senenin Muharrem ayına rastlar. Bununla birlikte çıkan senenin vergileri iptal edilir ve mevcut senenin olgunlaşan meyveleri mahsup edilir. Mütevekkil, halifeliği döneminde bunu uygun gördü ve 33 yıllık dönemin tamamlandığı h. 241 (m. 856) yılında alınacak vergileri kaldırarak, 242/857 yılına ait vergileri topladı. Bundan sonraki senelerde vergiler zamanında tahsil edildi..."⁸⁵ Bu bilgilere dayanarak, bu izdilâk (artık) yılın bilinmediği Emevîler döneminde ya da sonrasında devlet açısından ekonomik bir sıkıntının meydana geldiğini, fiyatların arttığını, dolayısıyla, gerek devlet memurlarının/askerlerin, gerekse normal halkın da bu sıkıntılardan üzerlerine düşen payı aldığını söyleyebiliriz.

82 Bâzi yazarlar, ay takvimine göre toplanan vergilerden hareket ederek, bizim ulaştığımız sonucun tam aksi bir istikâmete yönelmiştir. Ay yılına göre toplanan vergilerin 33 yılda bir, iki defa toplandığı gerçeğinden hareketle, devlet bütçesinde bir rahatlamanın olduğunu söylemektedirler. (Öztürk, *Hristiyanlar*, s. 363.) Ancak, ifade ettiğimiz gibi, devlet gelirlerinin büyük bir yekûnunu oluşturan harâç vergisinin güneş yılına göre toplandığı ve maaşların da ay yılına göre verildiği düşünülürse, bu yıllarda harâç vergisi toplamadan, maaş ödemek durumunda kalan devletin, bir rahatlama çok, içine düştüğü ekonomik sıkıntıdan bahsedilebilir diye düşünüyoruz. Nitekim, Batâyine'nin de yorumu bu şekildedir. Batâyine, *el-Hayâtü'l-İktisâdiyye*, s. 170-171. Öztürk, Mütevekkil döneminde h. 241 (m. 856) yılında, 'artık yıl' sebebiyle vergilerin toplanmadığını kabul eder, ama bu konuda bir yorumda bulunmaz. Öztürk, *Hristiyanlar*, s. 371.

83 Velîd b. Abdilmelik, divânlarda kayıtlı bulunan askerleri saydırmuş ve 20 bin askerın ismini divân defterinden sildirmişti. Bkz: Mes'ûdî, *Murûc*, III, 205; Batâyine, *el-Hayâtü'l-İktisâdiyye*, s. 170-172.

84 Herodotos, s. 90, 488.

85 Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnfâfe*, III, 222-227.

Nüveyrî ise bu yılla ilgili şunları söyler: “Biz, *izdilâf yılı* olarak bilinen yılla zamanımızda ‘*tahvîl*’ yılı demektediriz. Çünkü *harâc* (toprak vergilerini toplamakta esas alınan) yılı, *kamerî* yılla çevirmiş, *tahvîl* etmiş oluyoruz. Bu iş, ancak Sultan’ın emriyle yapılmaktadır”.⁸⁶

Çeşitli problemlere sebep olduğu için üzerinde genişçe durduğumuz *izdilâk* (*artık*) yılından başka, insanların hâfızalarına kazınmış ve müelliflerce kitaplara geçmiş önemli bir mîlâd teşkil ettiği ve sanki takvim başlangıcı gibi yorumlandığı bilinen diğer meşhûr yıllardan ikisi ise ‘*Cemâat Yılı*’ ve ‘*Cühâf Yılı*’dır. 40/661 yılı, Hz. Hasan’ın hilâfeti Muâviye’ye teslim ettiği yıldır. Bu yılda Müslümanlar tek halife yönetiminde birleştikleri için bu yılla *Cemâat Yılı*’ denmiştir.⁸⁷ 80/679 yılında Mekke’de büyük bir sel meydana gelmiş, öyle ki, develeri üzerindeki yükleriyle birlikte alıp götürmüştür. Bu sebeple bu yıl *Cühâf Yılı*⁸⁸ olarak anılmıştır.

E. Çalışma Zamanı

Geleneksel dönemlerde ‘yaşanan gün’, büyük ölçüde güneşe göre ayarlanmıştı.⁸⁹ Güneşin ilk ışıklarıyla başlayan çalışma hayatı, güneşin batışıyla sona erdi. Geleneksel tarım toplumlarında, zamanı ‘iş zamanı’ ve ‘boş zaman’ diye ayırmak, yaygın değildir. Çünkü her ikisi de birbirinin içinde değerlendirilmiştir. Halbuki günümüzde, çalışma zamanı ve yerinin, eğlenme, dinlenme zamanı ve yerinden tamamen ayrıldığını görüyoruz. Bunun en büyük sebebi sanayi toplumu oluşumuzdur.⁹⁰

İnsanın çalışması kadar dinlenmesi de tabiatının gereği, biyolojik ihtiyacı ve en doğal hakkıdır. Kendi işinde çalışanlar bir tarafa, devlet hizmetinde ve bir başkasının işinde çalışanların, yeme, içme ve dinlenme gibi doğal, ibâdet gibi mânevî hak ve ihtiyâçlarının karşılanması, daha ilk dönemlerden itibaren İslâm hukukçularının üzerinde durdukları bir konu olmuştur. Ancak onlar, çalışma ve dinlenme zamanlarının belirlenmesinde modern zamanlarda olduğu gibi, işçilik, memurluk, öğretmenlik vb. meslekler arasında fark gözetmezler.⁹¹

Çalışılmayan günde (tatil günü) işçinin ya da memurun ücret alıp almayacağı daha ilk dönemlerden itibaren tartışılmış ve bugünde ücret alabileceği söylenmiştir.⁹² Erken dönemlerde devlet görevlilerinin gündelikten ziyâ-

86 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 164-165.

87 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 168.

88 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Maârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Kâhire 1981, s. 357; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 168.

89 Murat Belge, “Türkiye’de Günlük Hayat”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ans.*, İstanbul ts., III, 840.

90 Bu konuda geniş bilgi için bkz: Mahmut Tezcan, *Boş Zamanlar Sosyolojisi*, Ankara 1993, s. 47-61.

91 Yayla, “Hafta Tatili-İslâm Hukukunda”, *DİA*, XV, 133.

92 Ancak, bâzıları çalışmadıkları günlerin parasını almayı reddetmişlerdir. Meselâ, Mısır kâdisi Ebû Huzeyme İbrâhîm b. Yezîd, yargılama yapmadığı günlerin parasını beytü'l-mâle iade ederdi. Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân (ö. 306/918), *Ahbârü'l-Kudât*, I-III, Beyrut ts., III, 233; Yayla, “Hafta Tatili-İslâm Hukukunda”, *DİA*, XV, 133.

de aylık ya da yıllık maaş aldıkları göz önüne alındığında, araya giren tatil/bayram günlerinde ücret alındığı söylenebilir. İşçilerin durumuna gelince, gündelik usûlüyle çalışanların, sâdece çalıştıkları günlerde, bir haftadan fazla işçi ve işveren arasında yapılan akitlerde ise, araya giren tatil/bayram günlerinde de ücret alınacağı belirtilir.⁹³

• Sonuç

Geleneksel toplumlarda ve ilk dönem İslâm toplumunda zaman kavramı, bizim bugünkü modern sanayi dönemimizdekinden çok farklı algılanmakta ve insanların gündelik faaliyetlerine yön vermekteydi. Bu sebeple Müslümanlar, günler ve aylarla ilgili çeşitli inanışları gündelik hayatlarında tatbik ettikleri gibi, bilginler de bu inanış ve düşünceleri kitaplara kaydetmişlerdir.

Görüldüğü gibi özellikle dört birimi (gün-ay-mevsim ve yıl) insanlar tarafından çok eskilerden beri bilinen zaman ve zamana yüklenen çeşitli anlayışlar yeme, içme, vergi toplama, çalışma, dinlenme, yolculuğa ve savaşa çıkma, ibâdet etme vb. gibi ilk dönem İslâm toplumundaki insanın gündelik hayatının çok değişik faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir.

Hâkimiyeti altındaki topraklarda değişik takvimlerin kullanılması, vergilerin ay takvimine göre toplanması ve vergi ile hasat mevsiminin birbirine denk gelmemesi, üstelik izdilâk (artık) yılının henüz bilinmiyor olması, devlet ile halk arasında, bazen zulüm derecesine varabilecek çok değişik ekonomik sıkıntılara sebep olmuştur. Anlaşılan o ki her 33 yılda bir tekrarlanan bu sıkıntı, 241/856 yılına kadar sürmüştü, ondan sonra ise bir düzene bağlanmıştır.